

حقوق مادر در قرآن و حدیث

آیت الله اسماعیلی

از آنجا که پدر و مادر واسطه فیض الهی به فرزندان هستند، و رضای خدا در رضای ایشان است و احسان به والدین در قرآن در کنار عبادت خدا واجب شمرده شده است، از اینرو لازم است که حقوق آنها را بشناسیم و در برآوردن آن بکوشیم؛ چراکه برآوردن حقوق پدر و مادر جز از طریق آشنایی با حقوق ایشان امکان ندارد.

تعریف حقوق

حقوق جمع حق است و حق از ریشه "حقوق" به معنی هر کار و سخنی است که بر حسب واقع، آنطور که واجب است و به اندازه‌ای که واجب است و در زمانی که واجب است انجام شود. (۱) در مختار الصحاح در توضیح این لغت آمده است: «حَقُّ

۱- ابوالقاسم حسین بن محمد بن فضل (راغب اصفهانی). مفردات الفاظ قرآن: تفسیر لغوی و ادبی قرآن. ترجمه و تحقیق دکتر سید غلامرضا خسروی حسینی. تهران: مرتضوی، ۱۳۵۷.

۲- جاء رجل فسأل رسول الله ﷺ عن بر الوالدین فقال «ابرر امک، ابرر امک، ابرر امک، ابرر امک، ابرر اباک، ابرر اباک، ابرر اباک، ابرر اباک» (۱)

در این حدیث نیکی به مادر قبل از نیکی به پدر ذکر شده و تکرار هر دو نشانگر اهمیت نیکی به والدین است.

۳- عن الامام الباقر (ع): «ان موسی بن عمران قال: «یا رب اوصنی» قال: «اوصیک بی» قال: «یا رب اوصنی» قال: «اوصیک بی» ثلاثاً قال: «یا رب اوصنی» قال: «اوصیک بامک» قال: «یا رب اوصنی» قال: «اوصیک بامک» قال: «یا رب اوصنی» قال: «اوصیک بأبیک» (۲)

در این حدیث خداوند ﷺ ابتدا دو مرتبه حضرت موسی عليه السلام را سفارش به خودش می‌کند سپس دو مرتبه پیامبرش را سفارش به مادر می‌کند آنگاه یک مرتبه او را سفارش به پدر می‌کند.

نکته های زیر از این حدیث بدست می‌آید:

الف- خداوند سفارش به مادر را قبل از سفارش به پدر ذکر می‌کند.

ب- خداوند سفارش به مادر را هم‌ردیف سفارش به خود قرار داده است.

ج- خداوند حضرت موسی عليه السلام را - که هم پیامبر است و هم معصوم از

خطاست - به مادرش سفارش می‌کند و این سفارش را دو مرتبه، تکرار می‌کند که این امر اهمیت حق مادر را می‌رساند.

۴- پیامبر ﷺ فرمودند: «حق مادر دو برابر حق پدر است» (۳)

۵- قال علی بن الحسین (ع): «اوجبها علیک حق امک ثم حق ابيک» (۴)

۶- جاء رجل الى رسول الله ﷺ قال: «یا رسول الله: ای الوالدین اعظم حقاً. قال:

«التي حملته بين الجنين» (۵)

۱- ابو الفضل علی الطبرسی. همان. ۲- فیانچی، ج ۱، ص ۵۰۵.

۳- محمد سپهری. ترجمه و شرح رساله الحقوق، امام سجاد. قم: دارالعلم، ۱۳۷۵، ص ۱۳۹.

۴- محمد باقر مجلسی. بحار الانوار. بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۷۱، ص ۳.

۵- فیانچی، ج ۱، ص ۵۴۹.

۷- پیامبر ﷺ می فرماید: «یوصیکم الله بامهاتکم ثم یوصیکم بامهاتکم، ثم یوصیکم بامهاتکم ثم یوصیکم بالأقرب فالأقرب»
 ۸- در کتاب فقه الرضا علیه السلام آمده است که: «و أعلم أن حق الأم الزم الحقوق و اوجب»

۹- خداوند به موسی علیه السلام می فرماید: «ألا ان رضاها رضائی و سخطها سخطی»
 یعنی «ای موسی آگاه باش که رضای مادر رضای من است و خشم مادر خشم من است».

ناتوانی در ادای حق مادر

امام سجاد علیه السلام در رساله الحقوق در مورد حقوق مادر می فرماید: «حق مادرت این است که بدانی او به گونه ای تو را حمل کرده است که هیچ کس چنین لطفی به دیگری نمی کند و او تو را حفظ و نگهبانی کرد و باکی نداشت که خود گرسنه باشد و تو را سیر سازد و خود تشنه بماند و تو را سیراب سازد و خود برهنه باشد و تو را بپوشاند و خود در معرض تابش شدید آفتاب قرار گیرد ولی برای تو سایه ای از محبت ایجاد کند و خود رنج بیداری کشد ولی آسایش تو را فراهم سازد و از سرما و گرما حفظ کرد تا از آن او باشی. پس هر آینه توان سپاسگزاری او را نداری مگر به کمک خدا و مدد رسانی او»^(۱).

در روایت آمده است که روزی فردی از پیامبر صلی الله علیه و آله پرسید: «ما حق الوالدة؟»
 پیامبر صلی الله علیه و آله جواب دادند: «هیئات هیئات لو أنه عدد رمل عالج و قطر المطر أيام الدنيا قام بین یدیهما ما عدل ذلك یوم حملته فی بطنها». یعنی هرگز نخواهی توانست! هرگز نخواهی توانست! اگر فرزند به تعداد ریگهای بیابان و قطرات باران در جهان، در ادای حق مادر بکوشد معادل روزی که مادر فرزند را در شکمش حمل می کرد نمی شود»^(۲).

۱- سپهری. همان.

۲- حین نوری طبرسی. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: موسسه آل البيت، ۱۴۰۸ ق.

همچنین روزی فردی به پیامبر اکرم ﷺ گفت: «من مادر پیرم را به پشتم حمل می‌کنم و از روزی‌ام به او می‌خورانم. آیا حق مادرم را به جا آورده‌ام؟» پیامبر ﷺ فرمودند: «نه، زیرا که مادرت نیز تو را حمل کرد و نیز از شیرۀ جانش به تو خورانید.» بنابراین هر چه انسان در دوران پیری در حق مادر بکوشد مادر نیز در دوران کودکی آن را برای فرزند انجام داده است. در ادامه پیامبر ﷺ فرمودند: «و کانت تصنع ذلک لک و هی تحبّ حیاتک و انت تصنع هذا بها و تحب ممتاتها»، یعنی: «مادرت در تمامی مراحل، کارهایی که برای تو می‌کرد آرزوی زنده ماندنت را می‌کرد، در حالی که تو آن کارها را می‌کنی و آرزوی مرگ مادر پیرت را داری.»^(۱)

حقوق پدر و مادر

بدلیل آنکه در قرآن و روایات به حقوق مادر و پدر، همه جا در کنار هم اشاره شده است، ما نیز به حقوق آنها به طور کلی اشاره می‌کنیم و بعضی از حقوق را که اختصاص به مادر دارد در کنار آن نقل می‌کنیم.

الف. خوش رفتاری

نباید والدین به خصوص مادر را در امور دنیوی در رنج و مشقت قرار داد هر چند مسلمان نباشند. چنانکه در قرآن آمده است «و صاحبهما فی الدنیا معروفاً» (لقمان/ ۱۵)

ب. دعا و طلب مغفرت

یکی دیگر از حقوق والدین دعا است؛ چنانکه مستحب است در حق ایشان این دعای قرآنی خوانده شود: «رب اغفر لی و لوالدی و ارحمهما کما ربانی صغیراً و ارحمهما بالاحسان احساناً و بالسیئات غفراً».

آیت الله جوادی آملی در شرح این آیه می‌گوید: «در این آیه، لفظ «ریبانی» (به دنیا آوردند مرا) آمده است نه لفظ «ولدانی» (رشد دادند مرا) و پدر و مادر باید به تربیت فرزند توجه داشته باشند و هر قدر فرزندشان را خوب تربیت کنند همان اندازه نسبت به فرزندشان حق دارند»^(۱).

ج. سپاسگزاری از والدین

خداوند در قرآن می‌فرماید: «اشکر لی و لوالدیک» (لقمان / ۱۴)

در توضیح آیه فوق باید گفت بر اساس قاعده عقلی «وجوب شکر منعم» شکر خدا واجب است. پدر و مادر نیز یکی از مجاری فیض خدا و مصادیق نعمت او هستند. ایشان هم منعم هستند و هم نعمت. از اینرو ما باید در درجه اول شکر خدا را بجا آوریم که چنین نعمت بزرگی به ما ارزانی داشته و سپس در ادای حقوق پدر و مادر که ولی نعمت ما هستند و بخاطر ما زحمات زیادی را متحمل شده‌اند بکوشیم. بنابراین بدلیل آنکه والدین مجرای وصول فیض و نعمت الهی به ما می‌باشند سپاسگزاری از ایشان در طول سپاسگزاری از خدا قرار می‌گیرد. البته روشن است که مقصود از سپاسگزاری و شکر از والدین تنها شکر زبانی نیست بلکه مقصود احترام قلبی و عملی و قیام به ادای حقوق ایشان است.

امام صادق علیه السلام در مورد سپاسگزاری از والدین می‌فرماید: «يجب للوالدین علی الولد ثلاثة اشياء: شکرهما علی کل حال و طاعتهما فیما یأمرانه و ینهیانه عنه فی غیر معصية الله و نصیحتهما فی السرّ و العلانیة». یعنی سه چیز بر فرزند، در حق پدر و مادر واجب است:

- ۱- شکر پدر و مادر به هر شکل ممکن؛
- ۲- اطاعت از پدر و مادر در هر چیزی که امر و نهی می‌کنند بجز در گناه و معصیت خدا
- ۳- خیرخواهی برای ایشان در پیدا و نهان.^(۲)

۱- رادیو قرآن. برنامه سروش هدایت: تفسیر آیت الله جوادی آملی. مورخ ۱۰/۱/۷۸، ساعت: ۱۰:۳۰.
 ۲- حسن بن علی نمازی شاهرودی، مستدرک سفینه البحار، قم: موسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۹ ق.

د. رعایت ادب و پرهیز از شکوه

خداوند در آیه ۲۳ و ۲۴ سوره اسراء می فرماید: «فلا تقل لهما اف ولا تنهرهما و قل لهما قولا كريماً و اخفض لهما جناح الذل من الرحمة». از این آیه نکات ذیل را می توان برداشت کرد:

- ۱- لفظ «اخفض» همراه «ذل» آمده و هر دو به معنای نرمش و فروتنی با پدر و مادر است و تکرار دو کلمه هم معنا نشانه تأکید بر آن است.^(۱)
- ۲- تواضع به پدر و مادر باید نشأت گرفته از رحمت و عواطف قلبی و عمل به فرایض الهی باشد نه از روی کراهت و اجبار.^(۲)

در زمینه اف نگفتن به پدر و مادر امام رضا علیه السلام می فرماید: «أدنی العقوق أف ولو علم الله شيئاً أيسر منه و اهوون منه لنهي عنه»، یعنی کمترین چیزی که باعث عاق پدر و مادر می شود، اف گفتن بدانهاست. و هر آینه اگر چیزی ساده تر و خفیف تر از آن وجود داشت، خدا حتماً از آن نهی می کرد.^(۳) بنابراین اگر از کمترین چیزی که باعث آزار پدر و مادر شود نهی شده است، به طریق اولی بالاتر از آن را هم که باعث آزار آنها می شود نباید انجام داد. در حدیث آمده است: «ان اضراک فلا تقل لهما اف ولا تنهرهما ان ضرباک فقل لهما غفر الله لکما فذلک منک قول کریم... ولا تملأ عينک من النظر اليهما الا برحمة و رقة و لا ترفع صوتک فوق اصواتهما و لا یدک فوق ایدیہما و لا تقدم قدمهما»، یعنی اگر پدر و مادر تو را غمگین کردند بدانها کمترین حرفی نزن و اگر تو را زدند، آنها را زجر مده بلکه به آنها بگو خداوند

ج ۲، صص ۳-۳۴۲؛ ابن شعبه حرانی. تحف العقول عن آل الرسول (ص). قم: موسسه النشر الاسلامی. ۱۳۶۳، ص ۳۲۲.

۱- محمد باقر مجلسی. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول (ص). تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۶۳، ج ۸، ص ۳۹۱.

۲- «حقوق متقابل والدین و فرزندان». با معارف اسلامی آشنا شویم. سال ۱۵، ش ۳۶، زمستان ۱۳۷۵.

۳- مجلسی. همان، ص ۴۲.

شما را بیامرزد و این سخن همان قول کریم است که خداوند در قرآن آورده... و به پدر و مادرت جز با نظر رحمت و مهربانی نگاه نکن و صدایت را بالاتر از صدای آنها نبر و دستت را بالای دست ایشان بلند نکن و در هنگام راه رفتن جلوتر از قدم‌های ایشان راه نرو». (۱) مقصود از عبارت «دستت را بالای دست پدر و مادر قرار مده» یعنی هنگام گفتگو با آنها دستت را بالای دست آنها مبر چنانکه نزد عرب رایج بود که هنگام گفتگو دستانشان را باز می‌کردند و تکان می‌دادند.

ه- نیکی و احسان

آیات ۱۷/اسراء، ۲۹/عنکبوت، ۴۶/احقاف، ۸۳/بقره در مورد احسان به پدر و مادر است.

خداوند در آیه ۸۳ سوره بقره می‌فرماید: «و اذ اخذنا میثاق بنی اسرائیل لا تعبدون الا الله وبالوالدین احساناً».

این آیه شریفه به سه نکته اشاره دارد:

- ۱- احسان به والدین در ردیف عبادت و بندگی خدا قرار گرفته است. (۲)
- ۲- نیکی به والدین اختصاص به آیین پیامبر ندارد؛ بلکه در ادیان دیگر نیز مطرح بوده است.

۳- به دلیل اهمیت احسان به پدر و مادر خداوند از بنی اسرائیل نسبت به این امر عهد و پیمان گرفته است.

حال این سوال مطرح است که چرا احسان به پدر و مادر در قرآن تکرار شده است؟ نخست به دلیل اهمیت حقوق ایشان است. دیگر آنکه چون در دوران کهنسالی نگهداری پدر و مادر زحمت دارد، به همین دلیل بارها در قرآن عبارت «و

۱- مجلسی مرآة العقول، ج ۸، صص ۲-۳۹۰.

۲- «حقوق متقابل والدین و فرزندان»، ص ۸۵.

بالوالدین احساناً» آمده است.

روزی فردی از حضرت ابا عبد الله علیه السلام در مورد آیه «و بالوالدین احساناً» پرسید، حضرت فرمودند: «الاحسان أن تحسن صحبتها وأن لا تکلفهما أن یسألاک شیئاً مما یحتاجان الیه و ان کانا مستغنین»، یعنی احسان آن است که با آنان معاشرت نیکو و پسندیده داشته باشی و در مجالست و مصاحبت، از احترام به آنها دریغ نورزی و آنها را مجبور نکنی تا چیزی را که احتیاج دارند از تو بخواهند، هر چند بی نیاز باشند. از این حدیث برمی آید که انجام کار - در صورت درخواست و مطالبه پدر و مادر - احسان نمی باشد بلکه نیکی کردن به آنها بدون اظهار حاجت احسان است. (۱)

خواجه نصیر الدین طوسی در مورد احسان والدین به فرزندان و بالعکس می گوید: «محبت پدر و مادر فرزندان را محبت طبیعی است و محبت فرزندان ایشان را محبتی ارادی و به این سبب در شرایع، اولاد را به احسان به آباء و امهات [سفارش کرده اند] و فرق میان حقوق پدران و مادران [از اینجا] معلوم می شود، [که] حقوق پدر روحانی تر است و به این سبب تنبیه فرزند بر آن بعد از تعقل حاصل آید و حقوق مادر جسمانی تر، و به این سبب هم در اول احساس، فرزند آن را فهم می کند و به مادران میل زیاد نمایند و به این قضیه ادای حقوق پدران به بذل طاعت و ذکر خیر و دعا و ثنا که روحانی تر است باید و ادای حقوق مادران به بذل مال و ایثار اسباب تعیش و انواع احسان که جسمانی تر است زیاد باید». (۲)

و - نیکی به پدر و مادر در زمان حیات و پس از مرگ

نیکی یا پُر آن است که از آنچه دوست داریم، بدهیم زیرا مقام ابرار نیز چنین است. حضرت صادق (ع) در خصوص برو نیکی به پدر و مادر می فرماید: «ما ینمع الرجل منکم أن یروا الوالدین حیین و میتین یصلی عنهما و یتصدق عنهما و یحج

عنهما و یصوم عنهما فیکون الذی صنع لهما و له مثل ذلک فیزیده الله بیره و صلاته خیراً کثیراً»، یعنی چه چیز مانع از آن می شود که به پدر و مادرتان در دنیا و پس از مرگ نیکی کنید: برای آنها نماز بخوانید و صدقه دهید و حج بگذارید و روزه بگیرید و مانند آن برایشان انجام دهید، زیرا خداوند به نیکی شما خیر زیاد می دهد». در روایت آمده است که روزی فردی به پیامبر ﷺ گفت: «مرا سفارشی ده» پیامبر ﷺ فرمودند: «والدیک فاطعها و برهما حیین کانا او میتین و ان امراک ان تخرج من اهلک و مالک فافعل فان ذلک من الایمان»، یعنی تو را به پدر و مادرت سفارش می کنم که به آنان در حیات و ممات نیکی کنی و اگر به تو امر کردند که از مال و خانه ات بگذری، پس چنین کن، زیرا این جزئی از ایمان است.

علامه مجلسی در شرح نیکی به پدر و مادری که فوت کرده اند می گوید: «با طلب مغفرت و آمرزش برای پدر و مادر و پرداخت دیون و قرض های آنان و به جا آوردن قضای عبادات آنان و انجام کارهای خیر و صدقه برای آنان و تمام کارهایی که باعث رسیدن ثواب به ایشان می شود به آنان نیکی کن.»^(۱) امام صادق علیه السلام می فرمایند: «بر الوالدین من حسن معرفة العبد بالله، اذ لا عبادة اسرع بلوغاً بصاحبها الی الله من بر الوالدین المسلمین لوجه الله لان حق الوالدین مشتق من حق الله» یعنی نیکی به پدر و مادر از حسن معرفت بنده نسبت به خدا نشأت می گیرد؛ زیرا هیچ عبادتی سریعتر از نیکی به پدر و مادر مسلمان به رضایت خدا منجر نمی شود، زیرا حق پدر و مادر از حق خدا ریشه گرفته است.»^(۲)

آثار نیکی به پدر و مادر

نیکی به پدر و مادر آثار زیادی دارد از جمله:

- ۱- **نیکی متقابل فرزندان:** امام صادق علیه السلام می فرمایند: «برواء ابانکم بیزکم ابناءکم»، یعنی به پدر و مادرتان نیکی کنید تا فرزندانان به شما نیکی کنند.»^(۳)

۱- مجلسی. مرآة العقول. ج ۸. ص ۳۹۳. ۲- حسین نوری طبرسی. ج ۱۵، ص ۱۹۷.

۳- ابوالفضل علی طبرسی. ص ۲۷۷.

۲- **طول عمر:** پیامبر ﷺ فرمودند: «من برّ الوالدین زاد الله فی عمره». (۱)

۳- **آسانی سکرات موت:** پیامبر ﷺ فرمودند: «من احب أن يخفف الله عنه

سکرات الموت فليكن بوالديه باراً»، یعنی هر کس دوست دارد خداوند سکرات

موت را برای او آسان گرداند پس به پدر و مادرش نیکی کند». (۲)

شهید اول (قدس الله) در کتاب «قواعد» بعضی از حقوق پدر و مادر را چنین

برمی شمارد:

۱- سفر مباح و حتی سفر مستحب بدون اجازه (پدر و مادر) حرام است.

۲- فرمانبرداری ایشان در هر کاری اگر چه در امر مشکوک و مشتبه (البته اگر منجر

به معصیت خدا نشود) واجب است.

۳- اگر وقت نماز فرا رسیده باشد و (پدر و مادر) انجام کاری را از فرزند بخواهند

باید نمازش را به تأخیر اندازد.

۴- اختیار منع فرزند از جهاد کفائی را دارند. رسول خدا ﷺ در این باره فرمودند:

«لا ینبغی للرجل أن یخرج الی الجهاد وله أب أو ام الا باذنهما». (۳) همچنین نفقه

پدر و مادر در صورت عدم استطاعت مالی بر عهده فرزند است و این نفقه با

فضیلت ترین انفاقها در راه خداست. چنانکه پیامبر ﷺ فرمودند: «هل تعلمون ای

نفقة فی سبیل الله افضل؟ قالوا: الله ورسوله اعلم. قال: نفقة الولد علی الوالدین». (۴)

عقوق والدین

امیر المؤمنین علی علیه السلام می فرماید: «من العقوق اضاعه الحقوق»، یعنی ضایع

کردن حقوق از جمله عقوق است.

محقق خوانساری در شرح این حدیث می گویند: «مراد این است که عقوق پدر و

۱- همان

۲- همان

۳- قیابچی، ج ۱، ص ۵۴۸.

۴- حسین نوری طبرسی، ج ۱۵، ص ۲۰۳.

مادر فقط این نیست که کسی با ایشان بد رفتاری کند و ایشان را آزار دهد، بلکه بجا نی آوردن حقوق ایشان از تعظیم و تکریم و فرمانبرداری و مانند آن نیز از جمله حقوق به شمار می‌رود و وزر و وبال دارد.^(۱) همانطور که می‌دانیم عاق مادر شدن، حرام است چنانکه پیامبر ﷺ فرمودند: «ان الله حرم علیکم عقوق الامهات». (۲) آیت الله جوادی آملی می‌گویند: «عقوق پدر و مادر جزء معاصی کبیره است. عاق زن و فرزند شدن حرام نیست بلکه عاق پدر و مادر حرام است.»^(۳) بنابراین ما باید از عواملی که عقوق والدین را در پی دارد بپرهیزیم. پیامبر ﷺ می‌فرماید: «ایاکم و عقوق الوالدین فان ریح الجنة توجد من مسیره الف عام ولا یجدها عاق» یعنی: «بترسید از اینکه عاق پدر و مادر و مغضوب آنها شوید زیرا بوی بهشت از هزار سال راه به مشام می‌رسد، ولی هیچگاه به کسانی که مورد خشم پدر و مادر هستند نخواهد رسید.»^(۴)

عوامل مؤثر در عقوق والدین

یکی از عواملی که عقوق والدین را در پی دارد، نگاه تند و غضبناک به پدر و مادر است. چنانکه امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «من العقوق أن ينظر الرجل الى ابويه یجد الیهما النظر».^(۵) حتی اگر پدر و مادر نسبت به فرزند ظلم کرده باشند باز فرزند حق ندارد با نگاه بغض آلود و غضبناک بدانها بنگرد. یکی از آثار این عمل عدم قبولی نماز است چنانکه در حدیث آمده است: «من نظر الى والديه نظر مآقت و هما ظالمان له لم تقبل له صلاة».^(۶)

همچنین باید بدانیم که ممکن است فردی در زمان حیات پدر و مادر مورد رضای آنها باشد ولی بعد از مرگ آنها به خاطر عدم برآوردن حقوق آنها مثل ادا

۱- جمال‌الدین محمد خوانساری، شرح غررالحکم و دررالکلم، تهران: ۱۳۷۲، ج ۶، ص ۹، ح ۹۲۴۸.

۲- قبانچی، ج ۱، ص ۵۵۶.

۳- ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸، ج ۱۲، ص ۸۰.

۴- مجلسی، مرآة العقول، ج ۸، ص ۳۹۳.

۵- ابوالفضل علی طبرسی، ص ۲۷۷.

۶- رادیو قرآن، همان

نکردن قرضهای آنان و... مورد عاق ایشان قرار گیرد. عکس این مطلب نیز ممکن است، یعنی چه بسا افرادی در دنیا مورد عاق پدر و مادر قرار گیرند ولی بعد از مرگ آنها، به سبب ادای حقوق آنان - مثل اداء قرض و انجام خیرات و مبرات برای آنها و... مورد رضای پدر و مادر قرار گیرد.

از مطالبی که گفته شد این نتیجه به دست می آید که حقوق والدین خصوصاً حقوق مادر از جمله حقوق واجبی است که بر عهده هر فرد است و در آیات و روایات نیز بسیار بر آن تأکید شده است.

منابع

- ۱- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد بن فضل. مفردات الفاظ قرآن: تفسیر لغوی و ادبی قرآن. تهران: مرتضوی، زمستان ۱۳۷۵، ۳ ج.
- ۲- سیهری، محمد. شرح رساله الحقوق امام سجاد (ع). قم: دارالعلم، ۱۳۷۵.
- ۳- قبانچی، حسن علی. شرح رساله الحقوق امام سجاد (ع). دارالتفسیر، ۱۳۷۴، ۲ ج.
- ۴- خوانساری، جمال الدین محمد. شرح غررالحکم و دررالکلم. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، ۷ ج.
- ۵- مجلسی، محمدباقر. مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳. ۱۱ ج.
- ۶- مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸، ۲۷ ج.
- ۷- مازندرانی، محمد صالح. شرح اصول کافی. ۱۲ ج.
- ۸- طبرسی، ابوالفضل علی. مشکاة الانوار فی غرر الاخبار. نجف: مکتبه الحیدریه، ۱۳۸۵ ق.
- ۹- مجلسی، محمدباقر. بحار الانوار. لبنان: موسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق، ۱۱۰ ج.
- ۱۰- نوری طبرسی، حسین. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: موسسه

آل البيت، ۱۴۰۸ ق، ۱۸ ج.

۱۱- نمازی شاهرودی، حسین بن علی. مستدرک سفینه البحار. قم: موسسه

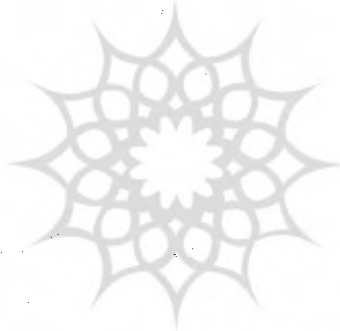
النشر الاسلامی، ۱۴۱۹ ق.

۱۲- حرانی، ابن شعبه. تحف العقول عن آل الرسول. قم: موسسه النشر

الاسلامی، ۱۳۶۳.

۱۳- «حقوق متقابل والدين و فرزندان». با معارف اسلامی آشنا شویم. مرکز

مطالعات و تحقیقات اسلامی، سال پانزدهم، پاییز و زمستان ۱۳۷۵، شماره ۳۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی